

Az ún. „Máté-effektus” az olvasás- és könyvtárszociológiában

Gereben Ferenc

Az Újszövetségi Szentírásban, Máté apostol evangéliumában szerepel a meglehetősen jól ismert példabeszéd a szolgáinak talentumokat osztó, majd elszámoltató Gazdáról. Maga a történet is nagyon érdekes és tanulságos (ez az a szentírási hely, amely az eredetileg nagyobb pénzösszeget jelölő talentum szó jelentését átfordította egy képletesebb: a szellemi képességeket, a tehetséget jelölő tartományba), de különösen figyelemfelhívó, sőt mellbevágó a befejezés, amely mintegy a példabeszéd tanulságát foglalja össze: *„Mindannak ugyanis, akinek van, még adnak, hogy bővelkedjék; akinek pedig nincsen, attól még azt is elveszik, amije van.”* (Mt 25, 29-30.)

Most vonatkoztassunk el az adott „locus” teológiai üzenetétől, és attól is, hogy ez az idézet sérti-e és mennyiben a hétköznapi igazságérzetet, s ne tegyünk mást, mint hogy a főnti következtetést vessük egybe néhány művelődésszociológiai (konkrétabban: olvasásszociológiai) tapasztalattal.

Olvasók és nem olvasók

Reprezentatív felmérési tapasztalataim szerint a 18 éven felüli népesség 5,3%-a (vagyis kb. 0,4 millió ember) *semmit* sem olvas: sem semmiféle sajtóterméket, sem könyvet nem szokott a kezébe venni. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a felmérések hatóköréből mindig a legelésebb csoportok maradnak ki a legkönnyebben, az *olvasás abszolút fehér foltjának* társadalmi kiterjedtségét a valóságban valamelyest nagyobbak, mintegy 6-6,5%-osnak (450-500 ezer *fő*snek) tarthatjuk.

Az analfabétákról konkrétan a magyar statisztika nem tudósít, de ezt a csaknem félmillióst tömeget bizvást mondhatjuk – legalábbis *funkcionális* – *analfabétának*. Az írástudatlanok aránya Magyarországon a XX. sz. elején még elérte a

népesség közel egyharmadát, majd ez az arány a II. világháború idejére 10% alá csökkent.¹ Az elmúlt évtizedeket illetően tehát nem beszélhetünk látványos fejlődésről.

A semmit sem olvasókra vonatkozóan az 1985/86-ban mért adat nagyon hasonlít az 1978-as és az 1991-1993-as felméréseink eredményeihez, ami azt jelenti, hogy az olvasáskultúra „fehér foltjai” makacsul újratermelődnek és stabilnak mutatkoznak.

Milyen rétegekből verbuválódik a semmit nem olvasók közel félmillió s tábor? Vagyis: *kik az abszolút nem olvasók?* Túlnyomó többségük (68%-uk) 60 év fölötti idős ember, és ugyancsak jó kétharmaduk 8 általánosnál kevesebb osztályt végzett; 82%-uk nyugdíjas vagy háztartásbeli; ha a nyugdíj előtti foglalkozást is számításba vesszük, akkor 60%-ukat szakképzetlen fizikai munkásnak találjuk; 58%-uk pedig falun él. A nem olvasók népes csoportjában tehát *koncentráltan* jelentkeznek azok a társadalmi-demográfiai jellemzők, amelyeket külön-külön is az olvasói hajlandóságot negatív módon befolyásoló tényezőkként ismerünk.

De ez a tendencia nemcsak az olvasók (illetve nem olvasók) vonatkozásában, hanem ennél jóval szélesebb körben is működik. Egy nagyszabású, 1987/88-ban végzett tudásszociológiai felmérés, amely a *különböző tudástípusok* (és természetesen a tudáshiány) társadalmi megoszlását és rétegspecifikus vonásait vizsgálta, a következő tanulság levonására inspirálta a kutatókat: *„A tudás-depriváltság – valamennyi, a társadalom kulturális egyenlőtlenségeire vonatkozó kutatásnak megfelelően – a depriváció alapvető halmozódási pontjain, a legalacsonyabb iskolázottságúak, a szakképzetlen fizikai dolgozók, a falusiak, mindenekelőtt a kisközségekben élők közt jelenik meg. (...) A tudás-depriváltság az idős korosztályok tagjainál, ezen belül a 70 éven felülieknél tetőzik...”*²

A következő réteget, vagy inkább „alréteget” a *csak napilapot* olvasók 6,5%-os (kb. félmillió) csoportja jelenti, amely szociológiai értelemben meglehetősen közeli rokonságot tart a semmit sem olvasók mintegy 6%-os táborával. A kizárólag újságot olvasók rétege ugyanis többségében ugyancsak alacsony iskolázottságú, idős, szakképzetlen és falusi emberekből áll. Ez a csoport lényegében az olvasók és a nem olvasók közötti

átmenetet képezi, afféle határzónát. Ha az előző táborat funkcionális analfabétának mondtuk, ezt talán *félanalfabétának* nevezhetnénk. (Ne feledjük: a két alakulat együttes létszáma közel egy-millió fő, a felnőtt népesség mintegy egynyolcada!)

Ha folytatnánk Magyarország olvasási hierarchiájának az ismertetését, sorra vehetnénk a könyvet olvasók 64,4%-os (kb. 4,9 millió felnőttet kitevő) táborát,³ a azon belül az olvasói elit (a többféle sajtóterméket és rendszeresen könyvet olvasók) 18,1%-os (1,4 millió) rétegét. Ezek közül az előbbi a magyar társadalom átlagos demográfiai és képzettségi mutatóihoz áll közel, az utóbbi pedig jelentősen fiatalabb, kvalifikáltabb és urbanizáltabb az átlagnál. Tehát, *akiknek jobbak a társadalmi körülményei és adottságai, azoknak adatnak meg a kultúra, az olvasás áldásai is.* A funkcionális és félanalfabéták helyzete teljesen másféle volt: ők *nemcsak kulturális, hanem szociális tekintetben is elesettek* (idősek, képzetlenek, kis településen élők) voltak.

Az egyik esetben összegyülekeztek mindazon javak, amelyek szellemi és anyagi értelemben *előnyt* jelentenek az ember életében, másik oldalon viszont egymásra torlódtak, „halmozódtak” a *hátrányosító* társadalmi tényezők – *íme a Máté-effektus szomorú valósága!*

És a sort folytathatnánk: az olvasás hiányosságai nemcsak a hátrányos helyzet eddig megismert tényezőihez vonzódnak, hanem egy sor máshoz is. Így pl. ahhoz a tényhez, hogy valaki az országnak a *keleti felében* lakik. Lakhat falun vagy városon, lehet 8 általános végzettsége vagy diplomája; minden esélye megvan arra, hogy kevesebbet olvas, mint hasonló réteghelyzetű nyugat-magyarországi társa.

Példának hozhatjuk a *lakáshelyzetet*, a háztartás felszereltségét is, amely ugyancsak tendenciaszerű összefüggést mutat az olvasási aktivitással. A lakás *komfortosságának* javulása az olvasói érdeklődés fokozódásával jár együtt: a komfort nélküli, illetve félkomfortos lakásban élő kérdezettek egyharmada; az összkomfortos lakások lakóinak csaknem négyötöde volt könyvolvasó. Hasonló tapasztalatra tettünk szert összesített *lakásmód-mutatónk*⁴ alkalmazásakor: az összesített osztályzatok 1 és 5 közötti skáláján felfelé haladva (vagyis a lakásmód minőségi javulásával) következetesen nőtt a könyvolvasók,

rendszeres olvasók mutatója nem az 5-ös osztályzat (a legjobb nívójú), hanem a 4-es pontszámú lakások lakói körében volt a legmagasabb (valószínűleg azért, mert ebbe a kategóriába sorolódott be a legtöbb értelmiségi), a legjobb kategóriájú lakásokban élők inkább az ún. időnkénti olvasók csoportjába tartoztak. Ez a tény egyúttal figyelmeztet minket, hogy az összefüggés *nem automatikus* és jobbra csak *közvetett*. És a „Máté-effektus” példatára újabb esettel gyarapodott: a halmozódásra hajlamos hátrányosító tényezők közé a gyenge olvasási teljesítménnyel tendenciaszerűen együttjáró rossz lakásviszonyok is „feliratkoztak”.

A vizsgált témakör fontos tartozéka az *egészségi állapot* minősége is. „*Küszködik-e Ön tartós, állandósult betegséggel, fogyatékossgal, amely károsan befolyásolja életvitelét?*” Fenti kérdéseinkre 18 éven felüli mintáink 30%-a válaszolt igennel.⁵ A betegeskedőktől megkérdeztük azt is, hogy vannak-e olyan defektusaik, amelyek kifejezetten *hátráltatják őket az olvasásban*, illetve az olvasmányok beszerzésében. A teljes minta 22%-a számolt be ilyen akadályról, ebből 13% a szemére panaszkodott (50 év fölött ugrás-szerűen megnő a számuk!); 3% egyéb testi, 1% szellemi, 5% egyéb, illetve többféle fogyatékos-ságot említett.

A betegségek meglehetősen mély nyomot hagynak az olvasási szokásokon: az egészségeseknek 72%-a, a tartós betegségekkel bajlódóknak csak 49%-a olvas könyvet.

A *semmit* sem olvasók 60%-ának van valamilyen tartós betegsége (!); a *csak napilapot* olvasóknak 42%-a, a sajtót és rendszeresen könyvet *egyaránt* olvasók mindössze 18%-a mondta, hogy nem egészséges. A *tartós betegség* tehát *alacsonyabb olvasási aktivitásra hajlamosít*, különösen, ha számításba vesszük, hogy legkevésbé azok a társadalmi csoportok bizonyultak egészségesnek (idősebb korosztályok, szakképzettség nélküliek, kis települések lakói), akik betegség *nélkül* is lényegesen kevesebbet szoktak olvasni az átlagosnál, illetve akik a betű nélküli életvitel legnépesebb társadalmi bázisát képezik. (Megfontolás tárgyává kell tennünk azt a feltevést, hogy nemcsak a betegség fékezheti a művelődési aktivitást, hanem esetleg a kultúra nagyfokú hiányosságai is elősegíthetik – pszichikus közreműködéssel – a szervezet megbetegedését.)

Vagyis a betegség, mint egyik hátrányosító (és egyúttal a hátrányos helyzetet „kijelző”) tényező, az ismert halmozódási hajlandóságtól vezetve, előszeretettel csatlakozik a hátrányos helyzet egyéb (társadalmi, szociális) ismérveikhez – íme, ismét a „Máté-effektust” látjuk „működés közben”!

A családi struktúra hatása a család olvasási aktivitására

Felmérési tapasztalataink szerint a gyermekkel rendelkező családok közelebb álltak a könyvhöz, mint a gyermek nélküliek. De további szignifikáns eltérések is mutatkoztak. A csonka családok és a kiscsaládok nem a gyermek meglétében vagy hiányában különböznek egymástól, hanem abban, hogy a *teljes struktúrájú* kiscsaládokkal szemben a *csonka* családokban csak az egyik (elvált vagy özvegy) szülő neveli a gyerekeket. Ez a meglehetősen gyakori strukturális zavar átlagos esetben jól érzékelhető *minuszt* jelent a család könyvolvasási aktivitásában. Átlagos olvasási pontszámaink⁶ nyelvén: a teljes család 2,57-es olvasási értékével szemben a csonka család 2,06-os eredménye áll.

Reprezentatív felmérésünk – más módszerekkel – megerősítette a fenti vizsgálati eredményt. Vessük össze a könyvolvasásnak a gyermekes kiscsaládokon és a csonka családokon belüli elterjedtségét. (Ld. 1. táblázat.)

1. táblázat

Könyvolvasás a családban	Teljes kiscsalád (gyermekkel)	Csonka család (gyermekkel)
	A családok százalékos megoszlása (1985-86)	
Minden 7 éven felüli családtag olvas	58,1	47,2
A 7 éven felüli családtagok csak részben olvasnak	37,6	41,5
A 7 éven felüli családtagok közül senki nem olvas	4,3	11,3
Összesen:	100,0	100,0

Adataink azt mutatják, hogy az ép struktúrájú gyermeket kiscsaládokban a szintén gyermeket csonka családokhoz képest jóval gyakrabban fordul elő az, hogy minden családtag olvas, és jóval ritkábban az, hogy senki.

Nem tudjuk, hogy a csonka családok alacsonyabb olvasási teljesítménye milyen mértéken írható a gyermeküket egyedül nevelő (s így az átlagosnál leterheltebb) szülők, s mekkora arányban az átlagosnál talán elhanyagoltabb (vagy legalábbis egyoldalúbban nevelt) gyermekek rovására. Csak annyit tudhatunk, hogy a család struktúrájának megcsorbulása, s az ebből eredő munkamegosztásbeli, pénzügyi, pszichikai és egyéb, a család atmoszféráját, a családi élet harmóniáját zavaró problémák átlagos esetben károsan befolyásolják – egyebek között – a család olvasási aktivitását is. Kopp Mária és Skrabski Árpád vizsgálatai bizonyították, hogy az elváltak és különélők (a rendezetlen családi helyzetű emberek) között lényegesen gyakrabban fordulnak elő neurotikus és depressziós tünetek, sőt általában a különböző szomatikus betegségfajták, mint az együttélő házaspárok között.⁷ A család struktúrájának sérülésével tehát a családtagok idegrendszere, egészségi állapota és a család kulturális miliője egyaránt sérül. Be kell vallanunk: nem ismerjük kellőképpen e jelenségegyüttes szerkezetét, ok-okozati viszonyait. A család felbomlása maga is épp úgy lehet oka, mint eredménye a pszichikai légkör romlásának, s ez elmondható a kulturális zavarokra is. Ez utóbbiak – valószínűleg – ennek az egyensúlyozó-stabilizáló szerepnek (egyúttal okként és következményként történő) kiesését jelentik, amelyet a szellemi kulturális javak (így az olvasmányok is) jó esetben betölthetnek.

Mindenesetre újabb, sajnálatos adalékot nyertünk a „Máté-effektus” működéséhez. Nem elég, hogy a megcsonkult család anyagi és szociális hátrányokat kénytelen elszenvedni, nem elég, hogy a struktúra sérülése, a család érzelmi és hangulati, sőt egészségi egyensúlyának megbomlásával járhat: mindezt – vigasztaló kompenzáció helyett – a kultúra stabilizációs funkciójának megrendülése kísérheti.

Könyvtárhasználat

„Beiratkozott tagja-e Ön, vagy volt-e tagja valamilyen könyvtárnak?” – szövegeztük a kérdőívünk vonatkozó kérdése.

A nyolcvanas évek derekán az ország 18 évesnél felüli népességének 17,7%-a volt tagja valamilyen könyvtárnak. (Ez kb. 1,3 millió felnőtt lakost jelentett.) 1996 nyarán – a 14 évesnél idősebb népességnek – 22%-át találták könyvtári tagoknak,⁸ ami kb. megfelel a nyolcvanas évek aktivitási szintjének (ugyanis az 1996-os adat az átlagosnál lényegesen aktívabb 14-18 éves korosztály teljesítményét is magában foglalja).

Azoknak a köre, akik soha nem voltak tagjai egyetlen könyvtárnak sem, az utóbbi egy-két évtizedben jelentősen csökkent. A fehér foltok visszavonulását azonban nem követte a könyvtárhasználat expanziója: inkább a lemorzsolódások aránya nőtt, mint az aktuális könyvtári tagoké. A könyvtári intézményrendszer Magyarországon immár a lakosság nagyobb felét képes ideig-óráig (főleg fiatal korban) hatáskörébe vonni, de a jelek szerint nem képes tagként huzamosabb ideig megtartani.

Az életkor növekedésével csökkenő, az iskolázottság mértékével együtt növekvő könyvtárhasználat (az olvasáshoz hasonlóan) jól ismert tendenciák. A szellemi foglalkozású rétegek (különösen az értelmiségiek) a könyvtári tagság tekintetében is jelentős előnnyel vezetnek a fizikai és az inaktív rétegek előtt. A legfőbb „lemorzsolódók” a szakmunkások, de a nem diplomás szellemi dolgozók között is sok könyvtárelhagyót találunk. A háziasszonyok, a nyugdíjasok és a mezőgazdasági fizikai dolgozók (tehát akiknek otthon is a legkevesebb könyvük van) többsége (mintegy 60%-a) soha nem járt könyvtárba, ez az arány a munkások körében kb. 30%-os, a szellemi foglalkozásúak között pedig elenyésző.

Ha tájféldrajzi szempontból vizsgálódunk, akkor az ország középső és észak-nyugati körzeteiben találjuk a legtöbb könyvtári tagot (Budapest, valamint Budapest környékén 20-20%-ot, az észak-nyugati régióban – Győr-Moson-Sopron, Veszprém, Vas és Zala megyében – 21%-ot). A legkisebb arányszámokat (13-14%-ot) Kelet-Magyarország (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-

Bihar és Békés megyék), valamint a dél-dunántúli régió (Somogy, Baranya és Tolna) érte el.

A társadalmi átrétegződés trendvonala, az előbbrejutás vágya ugyancsak érzékelhető nyomot hagyhat a könyvtárakkal kiépített (vagy ki nem épített) kapcsolaton: az intragenerációs viszonylatban legerőteljesebben „*felfelé*” mobil kérdezettek között találtuk a *legtöbb* könyvtári tagot (és párhuzamosan több könyvtárhoz kötődő olvasót), a könyvtárból *lemorzsolódók* aránya pedig a „*lefelé*” *mobilo*k között volt a legmagasabb.

A visszatérően tapasztalt művelődésszociológiai törvényszerűség, a „Máté-effektus” jelenségéről van szó ismét: a kulturális és szociális hátrányok (de az előnyök is!) hajlamosak a halmozódásra – az „akinek van, annak adatik” elv alapján. A könyvtárhasználat terén ez azt is jelenti, hogy például akinek összkomfortos, kulturáltan berendezett, audiovizuális elektronikus eszközökkel jól felszerelt, olvasásra kiválóan alkalmas (olvasósarokkal, íróasztallal rendelkező) stb. lakása van, az sokkal (kb. 5-6-szor) nagyobb eséllyel lép kapcsolatba a könyvtárakkal, mint azok, akik otthon nem rendelkeznek az olvasás, a zenehallgatás legalábbis elfogadható feltételeivel. Vagyis, *akiknek megadatott az olvasás kulturált lehetősége otthon, azok éreznek elsősorban igényt a könyvtárakra is*. Mindez a könyvvásárlás, az otthoni könyvgyűjtemények kérdésére úgyszintén vonatkozik: valaki minél több könyvet vásárol és minél nagyobb házikönyvtárat tart, annál nagyobb eséllyel használója egy vagy több közkönyvtárnak. Hadd igazoljuk állításunkat néhány számadattal: a könyvet nem vásárlóknak csak 5%-a jár könyvtárba, a könyvvásárlóknak 24%-a, a nagyon sokat vásárlóknak pedig 47%-a. Akiknek nincs otthon könyve, azoknak csak 2%-a iratkozott be könyvtárba, szemben az 500 kötetnél nagyobb házikönyvtárral rendelkezők 41%-os arányszámával.

Végül, fel kell még hívnunk a figyelmet egy sajátos szociális körülményre. Vizsgálatunkban – ahogy ezt már korábban említettük – feltettünk egy kérdést az interjúalanyok *egészségi állapotára* vonatkozóan. Kiderült, hogy azoknak, akik valamilyen tartós vagy állandósult kórral, fogyatékkal küszködnek, csak tizedrésze tagja (szemben az egészségesek 21%-ával) valamilyen könyvtárnak. A betegek egyébként így is a közkönyvtárak közönségének *egyötödét* teszik

ki. Ez a nem csekély hányad külön figyelmünket és gondoskodásunkat érdemelné, kérdés: *menynyire kapja meg ezt?*

A könyvtártagok és a „könyvtárkerülők” szociológiai természetrajza

Az eddigiekben a könyvtártagságra *hajlamosító*, illetve az azt *fékező* társadalmi-demográfiai tényezők működésével ismerkedhettünk meg. Most szóljunk arról, hogy valójában kikből, *milyen társadalmi alakulatokból tevődik össze a könyvtárhasználók (és a nem használók) tábora*.

A 2. táblázat nagy segítségünkre lesz e kép összeállításában.⁹ A 18 éven felüli könyvtári tagok (mintegy 1,3 millió fő) 56%-a nő és 44%-a férfi; 32%-a 30 év alatti fiatal és 15%-a pedig 60 évesnél idősebb. Vagyis nem igaz az a régóta élő közhiedelem, hogy a könyvtárba járók zöme fiatal és öreg: a számszerű többség (53%) a *középkorosztályokból* kerül ki. (Az más kérdés, hogy a fiatal korosztályok – mint már láttuk – az átlagnál erősebben kötődnek a könyvtárakhoz, s így számarányuk a könyvtári tagok között jóval magasabb, mint a népességben belül.)

A könyvtári tagok *erős többsége* (62%-a) *közép- vagy felsőfokú végzettséggel* rendelkezik (a népességben belül mindössze 27%-os az arányuk); a kifejezetten alacsony (8 osztály alatti) végzettségűek hányada pedig nem éri el az egytizedet sem (a népességben belüli 29%-kal szemben).

Ezek után nem meglepő, hogy a tagság csaknem 60%-a szellemi foglalkozású, s ha ehhez a szakmunkások csoportját is csatlakoztatjuk, elmondhatjuk, hogy a könyvtártagok *csaknem háromnegyede közép- és felső szinten kvalifikált, aktív dolgozó*. A visszamaradó bő egynegyedrészt gyakorlatilag a szakképzetlen munkások és a nyugdíjasok teszik ki: a mezőgazdasági fizikai dolgozók és a háziasszonyok a tagságnak csak elenyésző töredékét jelentik. Ha hozzávesszük mindehhez, hogy a könyvtári tagok *kétharmada város lakó*, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a könyvtárak beiratkozott közönsége *nem az átlagpolgárt képviseli*: a könyvtári tagok a társadalom átlagos keresztmetszeténél lényegesen kvalifikáltabbak, jóval erősebben kötődnek a szellemi

2. táblázat

Társadalmi alakulatok	Könyvtári tag	Nem könyvtári tag		
		Soha nem volt az	Egykor az volt	Összesen
Nő	56,4	49,7	54,0	52,0
Férfi	43,6	50,3	46,0	48,0
<i>Összesen:</i>	100,0	100,0	100,0	100,0
18-20 éves	18,0	1,1	9,2	5,5
21-30 éves	13,9	4,4	17,3	11,4
31-40 éves	22,7	6,8	29,0	18,9
41-50 éves	19,8	13,8	15,9	14,9
51-60 éves	11,0	25,5	11,3	17,8
61-70 éves	7,6	20,5	8,3	13,9
70 év fölött:	7,0	27,9	9,0	17,6
<i>Összesen:</i>	100,0	100,0	100,0	100,0
8 osztálynál kevesebbet végzett	8,1	59,0	14,8	35,0
8osztályt (esetleg szakmunkás bizonyítvánnyal) végzett	29,6	36,1	50,7	44,0
Középiskolát végzett	40,8	3,3	26,2	15,5
Főiskolát, egyetemet végzett	21,5	1,6	8,3	5,5
<i>Összesen:</i>	100,0	100,0	100,0	100,0
Értelemiségi	25,7	0,8	6,0	3,6
Középszintű szakember és egyéb szellemi	33,6	4,1	20,8	12,9
Szakmunkás	12,8	9,6	26,3	18,6
Betanított és segédmunkás	13,4	18,6	16,4	17,4
Mezőgazd. fizikai dolgozó	1,7	5,7	2,8	4,1
Nyugdíjas	12,2	47,0	21,3	33,4
Házartásbeli	0,6	14,2	6,4	10,0
<i>Összesen:</i>	100,0	100,0	100,0	100,0
Budapesti lakosok	22,7	16,1	23,3	20,0
Városok 50 ezer fő felett	27,3	13,7	19,4	16,8
Városok 50 ezer fő alatt	16,3	13,4	16,1	14,9
Községek 5 ezer fő felett	9,3	14,7	15,0	14,9
Községek 5 ezer fő alatt	24,4	42,1	26,2	33,4
<i>Összesen</i>	100,0	100,0	100,0	100,0

munkavégzéshez és a városi lakóhelyhez, valamint jórészt középkorúak és ennél fiatalabbak. A *könyvtár* tehát a gyakorlatban – kissé leegyszerűsítve – elsősorban a *városi, tanultabb középosztály intézménye, és a könyvtári tagok magyarországi* (különösen nyugat- és észak-európai összehasonlításban) *szerény aránya is jelzi a magyar polgárosságot sajnálatosan visszamaradt voltát.*

A magyarországi könyvtárak – legalábbis beiratkozott tagjaikat tekintve – nem képesek jelenleg arra, hogy a társadalom fokozottan hátrányos helyzetű bugyrait elérjék. A „Máté-effektus” ismételt jelentkezése megkérdőjelezi a könyvtárak sokat emlegetett *szociális feladatkörének* hatékony érvényesítését; illetve arra figyelmeztet, hogy e funkciónak főleg a nem hagyományos szolgáltatások és módszerek alkalmazásával, ebből adódóan közönségüknek a *nem hagyományos használói rétegek* felé való kiszélesítésével tudnak csak igazán megfelelni.

És mit mondhatunk azokról, akik *nem könyvtári tagok*? Egyáltalán: nevezhetjük-e őket „könyvtárkerülőnek”? Tudjuk, a 7 éven felüli népesség háromnegyedéről, a 18 éven felüliek 82%-áról van szó. Ezek olyan magas számok (a 18 év fölötti népességgel számolva kb. 6,3 millió emberről van szó!), hogy a könyvtár nélküli életet Magyarországon kénytelenek vagyunk – szociológiai szempontból – teljesen hétköznapi, „normális” jelenségnek nevezni. (Ebből a nézőpontból inkább a könyvtárhasználat számít „deviáns” magatartásnak!)

A könyvtárat az emberek túlnyomó többsége nem annyira *elkerüli* (hisz ez tudatos döntést feltételezne), hanem inkább – mivel nem tartja hétköznapi életviteléhez hozzátartozónak és szükségesnek – egyszerűen *mellőzi*. A könyvtárkerülők, vagyis inkább könyvtármellőzők nálunk olyanokra „normális” és *átlagos* embernek számítanak, hogy a *2. táblázatban* (a nem könyvtári tagok „összesen” oszlopsorában) tanulmányozható rétegösszetételük nagyon erősen hasonlít (általában 5 százalékon belüli eltérésekkel) az össznépeesség összetételének átlagos mutatóihoz.

Más a helyzet, ha a nem könyvtári tagok azon alcsoportját vesszük szemügyre, akik *soha* nem voltak könyvtári tagok. (Ők egyébként a 18 éven felüli népességnek mintegy 38%-át jelentik: kb. 2,9 millió embert.) E népes alakulat összetétele már jelentősen eltér az össztársadalmi átlag-

tól, és erősen magán viseli a könyvtártól való távolmaradásra hajlamosító – korábban már megismert – társadalmi jellemzők hatását: nagy többségük (csaknem háromnegyed részük) idősebb (50 év feletti) ember; 60%-uk a 8 általánosan sem végezte el; ugyancsak kb. 60%-uk inaktív (nyugdíjas vagy háztartásbeli), s ha aktív, akkor jobbára szakképzetlen fizikai munkát végez, szolid többségük (57%-uk) falun él. Ez a közel 3 milliós tömeg tehát soha nem volt tagja egyetlen könyvtárnak sem, és valószínűleg nagy többségük már nem is lesz soha.

Közöttük találjuk azokat, akik *semmit* nem olvasnak, s nagyjából ők azok, akik nem szoktak *könyvet* olvasni. Ők azok, akik kívül rekednek a kultúra, a műveltség, a civilizáltabb, kellemesebb életlehetőségek és életterek keretein. Ők a „Máté-effektus” *áldozatai...*

„A könyvtáros olyan személy...”

A címben szereplő félmondat országos vizsgálatunk során a népesség tudatában élő könyvtároskép vizsgálatára szolgált: 1000 felnőtt személy folytatta, illetve fejezte be ezt a csonka mondatot a maga módján. A válaszokat azután kategorizáltuk, az egyes választípusok említési arányait regisztráltuk és elemeztük – ahogy az a *Könyvtári Figyelő* egyik korábbi számában olvasható.¹⁰ Most a könyvtárosokról kialakult társadalmi képzetek sorából csak néhány olyat emelünk ki, amelyet különösen időszerűnek, illetve – a „Máté-effektus” szempontjából – fontosnak ítéltünk.

A magyar felnőtt népesség csaknem egyötöde számára a könyvtáros meglehetősen *idegen és ismeretlen személy*. (Ahhoz képest nem olyan nagy ez az arány, hogy a felnőtt népesség jó négyötöde nem jár könyvtárba.)

Ami e fehér folt rétegek szerinti megoszlását illeti: a könyvtáros személye főként az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők, a könyvtárba soha nem járók és a könyvet nem olvasók számára ismeretlen. Az idegenség érzése fokozatosan és következetesen csökken, ahogy a magasabb végzettség, a jelenleg is aktív könyvtári tagság és az egyre intenzívebb olvasói maga-

tartás felé haladunk. Adataink továbbá arról vallanak, hogy az „ismeretlen könyvtárossal” leginkább a mezőgazdasági fizikai dolgozók, az idősök, a társadalmi átrétegződés hajtóröttjei (a „lefelé” mobilak), a különböző családi állapotúak közül az özvegyek és elváltak, a tartós betegséggel küszködők, az ízlésükben erőteljesen a lektúrre és a romantikus irodalomra orientáltak, valamint a könyvvel egyáltalán nem rendelkezők körében találkozunk. Az értelmiségiek, a fiatalok, a „felé” mobilak, a „modern” ízlésképletűek és a nagyobb házikönyvtárak tulajdonosai számára bizonyult legkevésbé ismeretlen és idegen személynek a könyvtáros.

Vagyis, itt ismét a „Máté-effektussal” találkozunk: a *könyvtáros, a potenciális információ-szolgáltató és segítségforrás épp azok előtt ismeretlen, akik kulturális-szociális elesettségükben* (véli legalábbis az aufklérizmusából még nem teljesen kigyógyult középosztálybeli kutató) *leginkább rászorulnának a könyvtárosi segítségre.*

A könyvtáros mint *kultúráközvetítő*, a műveltség terjesztője, illetve mint *nevelő*: az emberek ízlésének, világnézetének, tudásának fejlesztője, formálója a megkérdoztetek bő egytizedétől kapott említést. Ehhez csatlakozik a könyvek kiválasztásában segédkező, *olvasmányt ajánló* könyvtáros: a maga 40%-os említettségével ez a legnépszerűbb könyvtároskép-motívum.

S ezen nincs is mit csodálkozunk, hiszen ezek a motívumcsoportok nemcsak a könyvtárosok iránt táplált túláradó bizalomról, hanem – úgy vélem – a társadalom idejétmúlt *paternalista szemléletéről* is tudósítottak. Ebben a modellben egyfelől a hivatalból bölcsek, az aktív *nevelők* helyezkedtek el, másfelől pedig a passzív befogadóként viselkedő *neveltek*, az alattvalóként kezelt állampolgárok. (Persze felmerül a kérdés: nem vagyunk-e túl szigorúak a „nevelő-könyvtárossal”, akiről jól tudjuk, hogy nem annyira agitált, hanem inkább csendes, személyes példával humanista eszményeket közvetített,¹¹ aki nem egyszerűen csak irányítgatott és „átnevelt”, hanem hitt – talán kissé túlzottan is – az ízlés fejlesztettségében és a jó könyv emberformáló erejében, s akinek kezébe egyébként mi – akkori fiatal olvasáskutatók – adtuk az olvasmányajánlási jegyzékek összeállításához segédletként a művek és szerzők vonzástáblázatait; s akitől talán nemcsak azért fordultunk el, mert korszerűt-

lenné vált, hanem azért is, mert szőgyelljük kicsit, hogy korábban eszményképünk volt...)

A könyvtárosi szerepkör *szolgáltatás- és tájékoztatás-centrikus* felfogásában viszont egy pragmatikus, ugyanakkor jóval demokratikusabb, egyenlő felek kapcsolatára épülő modellt (ld. *Katásny Sándor* „liberális-szolgáltató” könyvtárát) vélünk felfedezni. Ezek a motívumok a felnőtt népesség egytizedének válaszaiban lelhetők fel, s említésük aránya egyértelműen nőtt az iskolázottság mértékével és a kulturális aktivitással.

Kapcsolatteremtést elősegítő pozitív tulajdonságokról (kedves, barátságos stb.), valamint kapcsolatteremtésre, kommunikációra való készségről a minta 16%-a tett említést; a *segítő jellegű kapcsolatokkal* együtt 23%. Az emberi kapcsolatok *általános* motívumai inkább az alacsonyabb végzettségű és ritkábban olvasó kérdezetek válaszaiban fordultak elő. A *segítő* jellegű (főleg a pszichológiai vonatkozású) kapcsolatokról főleg a kvalifikált, sokat olvasó, a jobb ízlésű, sok könyvvel rendelkező, fiatal és egészséges válaszadók tettek említést – tehát vélhetően nem azok, akiknek nagy szükségük van erre a segítségre, hanem azok a szociálisan érzékeny embertársaink, akik jobban átlátják az emberi szolidaritás szükségességét, s feltehetően inkább potenciális *segítségnyújtóként* jöhetnek számításba. Felmerül a kérdés: *vajon azok a rétegek (betegek, öregek, alig olvasók, alacsony iskolázottságúak stb.), akik valóban rászorulnának az információs, lelki és egyéb segítségre, miért nem tudatosítják (miért nem tudják vagy akarják megfogalmazni) ebbéli igényüket.* Vajon miért olyan áttörhetetlenek a „Máté-effektus” falai?...

„...Akinek szép a lelkében az ének...”

Végül, de nem utolsósorban: a „Máté-effektus” a kulturális termékeknek nemcsak mennyiségi, hanem *minőségi befogadása* során is jelentkezik. Egy műalkotás bensővé tevése, interiorizálása annál mélyebb és gazdagabb, minél csiszoltabb, „téniozotabb” a befogadói készségrendszerünk. Tehát, akik a szellemi kultúra javai nélkül, vagy talmi javakkal töltekezve élék életüket, s egyszer végre találkoznak egy igazi alkotással,

nagy esélyük van arra, hogy nem tudnak mit kezdeni vele.

Ahogy Babits Mihály írja a *Második ének* c. mesedramájában:

„Megmondom a títkákat édesem a dalnak:
Önmagát hallgatja, aki dalra hallgat.
Minden embernek a lelkében dal van
és a saját lelkét hallja minden dalban.
És akinek szép a lelkében az ének,
az hallja a mások énekét is szépnek.”

Ez a részlet nem más, mint műalkotássá át-lényegített befogadásszociológia. Minden emberben ott szunnyad egy „dal”, vagyis egy – értékekből, attitűdökből, műveltségelemekből, nevelési mintákból, életpasztyalatokból, korábbi műalkotások élményeiből stb. összeálló – befogadói feltételrendszer, amely döntő módon befolyásolja, hogy mit ért meg, mit tud feldolgozni, bensővé tenni egy eléje kerülő másik „énekből”, vagyis műalkotásból. Mert a műveket szeretjük „átrajzolni” a saját képünkre és hasonlatosságunkra: a bennünk rejlő dallamra „írunk át” minden „zenét”. És akinek a belső dallama szép, gazdag és cizellált, az képes hasonlóan értékes más „énekeket”, műalkotásokat is befogadni; akinek viszont a belső hangja csikorgó, csiszolatlan zörej, az nem tud rezonálni a szépségre. *Tehát, akinek érzékeny befogadói készségrendszer adatott, elsősorban annak adatik meg az újabb és újabb műalkotások értő, termékeny befogadása is;* akinek pedig nem, az a szociológia tendenciaszerűen érvényesülő szigorú törvénye szerint kiszorul a művészetek paradicsomából. *Íme, a „Máté-effektus” a befogadásra alkalmazva!* Szomorú valóság tartalmát Goethe aforizmája is nyomatékosítja: *„... a tartalomra csak az bukkan rá, akinek van hozzátennivalója...”*

*

Befejezésül nem kerülhetjük meg a kérdést: *mi lesz végül is a halmozottan hátrányos helyzetűekkel?* Az élet lemondatta őket a méltó életfeltételekről, jobb lakásról, egészségről, ifjúságról, magasabb iskolázottságról. Mindezek mellett megtagadhatja tőlük mindazt, ami nehézségeiket – *nemes eszközökkel!* – enyhíthetné, életüket minőségileg feljavíthatná? Vajon a – Berzsenyi megénekelte – „fene fátumok mozdíthatatlan zárai” valóban átüthetetlenek, vagy van mégis

valami remény a hátrányos helyzetűek szenvedésének méltó módon történő enyhítésére?

A szociológia válasza tagadó: *tendenciát ki-rajzoló mértékben nem lehet a „Máté-effektus” fátumát átütni.* De a pedagógus, a kultúráközvetítő, az olyan ember számára, akinek fontos a másik ember sorsa (és Máté evangéliumának morális üzenete), nem sikkadhat el a *törvény végzetét legyőző kevesek példája*, akik minden elesettségük, szegénységük, betegségük stb. ellenére művelődnek, olvasnak, könyvtárba járnak; mostoha gyermekkorukon és alacsony iskolázottságukon felülemelkedve értékes műveket áhítanak. *Őket kell felkutatni és segíteni:* jóra való hajlamukat erősíteni, példájuk felmutatásával melléjük társakat toborozni! És a kihullók szomorúan nagy számát megelőzéssel, vagyis – haszonelvű korunk ellenszelében – *értékcentrikus gyermekkori szocializációval*, valamint később speciális *művészet-terápiás módszerekkel* lehetne csökkenteni.

Jegyzetek

- BEREND T. Iván: Gazdaság, műveltség, társadalomtudomány. In: Öt előadás gazdagságról és oktatásról. Bp. 1978. Magvető K. 150. és 157. p.
- ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert: Alapadatok a tudás-stílusok társadalmi megoszlásáról a nyolcvanas évek Magyarországon. In: Társadalmi riport 1990. (Szerk. Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György.) Bp. 1990. TÁRKI. 348.p.
- A könyvolvasók aránya – az MTA Szociológiai Intézetének 1996-os felmérése szerint – a legutóbbi időig nem változott szignifikánsan. Kulturális fogyasztás. Szonda Ipsos. Bp. 1996. 43.p.
- Ebben a pontszámok mutatóban a komfort-fokozaton kívül szerepet kapott a lakáshasználat jogcíme, a laksűrűség és a háztartás (gépi) felszereltségének mértéke is.
- Egy 1986-os KSH-vizsgálat a valamilyen fogyatékos-ságban és tartós betegségben szenvedők arányát 22%-osnak találta, de ott az átlagosnál sokkal egészségesebb 0-18 éves korosztály is szerepelt a mintában. Ld.: ÚJVÁRY József: A magyar népesség egészségi állapotának fontosabb jellemzői a nyolcvanas években. In: Társadalmi riport 1990. 512.p.
- A 0-5-ig terjedő pontszámok a következőképpen kapcsolódtak a különböző olvasási teljesítményekhez: 0: nem olvas; 1: nagyon ritkán; 3: időnként; 5: rendszeresen olvas könyvet.
- KOPP Mária – SKRABSKI Árpád: Magyar lelkiállapot. Bp. 1992. Végeken Alapítvány, 122-125; 207., 208., 215. p.
- Kulturális fogyasztás. Szonda Ipsos. Bp. 1996. 45.p.

9. A FSZEK beiratkozott tagságának társadalmi összetételét ld. BARCZI Zsuzsa: Könyvtárhasználati szokások vizsgálata a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. In: A FSZEK évkönyve XXIV. (1991-1992-1993). Bp. 1994. 28.p.
10. GEREBEN Ferenc: A magyar társadalom könyvtárosképe. In: Könyvtári Figyelő, 1990. 1-2.sz.
11. Ld. KATSÁNYI Sándor „humanista-nevelő” könyvtárosát: Séta ideáink bölcsőhelye körül. In: Könyvtáros, 1991. 1.sz.

BEVÁSÁRLÓKÖZPONTTAL KOMBINÁLT KÖNYVTÁRAK nyílnak Singapore-ban. A városi könyvtárhálózat két új egységét ilyen formában szervezték meg, hogy közelebb legyenek az olvasókhöz. Valóban igen magas mind a látogatók, mind a kölcsönzések száma. Technikai újításokat is bevezettek: a számítógépesített olvasószolgálati műveletek (kölcsönzés, hosszabbítás, visszavétel) egy részét önkiszolgálóvá alakították át. (CDNLAO Newsletter, 1997. május)

A British Library Corporate Bibliographic System (CBS) nével új bibliográfiai rendszer kiépítését tervezi, amelyben az eddig külön adatbázisokban tárolt bibliográfiai rekordokat egyetlen integrált fájlban lehet majd online keresni. (Jelenleg a British Library 22 adatbázisban több mint 18 millió rekorddal rendelkezik – köztük olyan adatbázisok vannak, mint a British National Bibliography, a British Books in Print, vagy a régi könyveket és kódexeket feltáró English Short Title Catalogue, illetve Incunable Short Title Catalogue.)

A CBS a kanadai nemzeti könyvtárban is alkalmazott AMICUS szoftverre épül (a kanadaiak a régi DOBIS/LIBIS rendszerüket cserélték az AMICUS-ra). Az AMICUS teljességgel integrált adatbevitelt, online információkeresést és automatikus kiadványszerkesztést tesz lehetővé. 1999-re várható kiépítése után a CBS egyidejűleg 2000 használatot lesz képes kiszolgálni és 30 millió authority és bibliográfiai rekordot tud majd kezelni. A hozzáférés World Wide Web-felületen, illetve a Z39.50 szabványnak megfelelően egyaránt lehetséges lesz.

A Windows NT munkaállomásokkal működő új rendszerben egyszerre 400 katalógizáló tud majd dolgozni.

Az újonnan elkészített rekordok korlátozott számú mezők és almezők indexelésével azonnal kereshetők lesznek, de a teljes indexelés is megtörténik a rekordbevitelt követő napon. Az új rekordok tehát 24 órán belül online hozzáférhetők lesznek a világ bármely pontjáról. A különböző karakterek kezelését a UNICODE támogatja.

A CBS olyan rendszerek helyébe lép, amelyek némelyike az 1970-es évektől kezdve jól szolgálja a British Libraryt (Blaise, LOCAS, WLN, ICARUS, SIGLE), de az információs társadalom kihívásai kikényszerítik cseréjüket.

(A Select 1997. évi 20. száma alapján)